

Холида ИМАМОВА
катта илмий ходим-изланувчи
Тошкент давлат шарқшунослик институти
imam_muhammad@mail.ru

КИШИЛИК ОЛМОШЛАРИ ҲУРМАТ КАТЕГОРИЯСИ КОНТЕКСТИДА (қиёсий аспектда)

Ушбу мақолада турк ва ўзбек тилларида ҳурмат категориясини ифодаловчи кишилик олмошлари қиёсий тадқиқ этилган. Уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари аниқланган. Ҳурмат категориясига оид олмошлар орқали кишиларнинг дунёқараши, маданияти ва ижтимоий анъаналарнинг акс этирилиши кўрсатиб берилган. Қардош тиллар мисолида нутқ маданияти шакллари ўрганилган.

Данная статья посвящается сравнительному исследованию личных местоимений для выражения категории вежливости в турецком и узбекском языках. В ней отмечаются сходства и различия. Через слова категории вежливости передаются мировоззрение людей, культура и социальные традиции. В родственных языках исследуются языковые формы культуры речи.

The present article considers of the comparative study of the personal pronouns in Turkish and Uzbek languages in contexts of politeness. Common and difference in pointed out there. Through the speech of respect to be reflected in people's worldview, culture and social traditions reflects. Fraternal culture teaches the forms of speech in the language.

Калит сўзлар: ҳурмат, кишилик олмоши, турк тили, ўзбек тили, қиёсий аспект.

Ключевые слова: личное местоимение, категория вежливости, сравнительное исследование, турецкий и узбекский языки.

Key words: category of politeness, the comparative study, personal pronoun, Turkish and Uzbek languages.

Бир бутун система ҳисобланган ҳурмат категорияси кишилар орасидаги ўзаро мулоқот муносабатларини лингвистик ва нолингвистик формаларда ўз ичига олади. Лингвистик ва нолингвистик формалардаги ҳурмат, эҳтиром фақатгина кичикларнинг катталарга, жамиятдаги ўрни,

мансаби юқори бўлган кишиларгагина муносабати бўлиб қолмасдан, катталарнинг кичикларга, жамиятдаги ўрни ёки мансаби ўзидан қуйи шахсларга муносабатини ҳам акс эттиради. Шунинг учун ҳурмат категориясини ўрганиш – тилшунослик, маданият, тарих ва жамиятни биргаликда тадқиқ этиш ҳисобланади.

Бу муносабатлар лингвистик, паралингвистик формаларда юзага келади. Ана шу формалар ўз ичида яна муайян хусусиятига кўра бўлимларга ажралади. Лингвистик формадаги ҳурмат деганда морфологик, лексик ва синтактик-стилистик шакллар назарда тутилади.

Мазкур тадқиқоттурк тилида ҳурмат категориясининг морфологик усулда ифодаланишига бағишланган. Турк ва ўзбек тилларида ҳурматнинг ифодаланишида морфологик хусусиятлар асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Сўз туркумлари ичидан ўрин олган олмошларнинг ҳурматни ифодалашдаги аҳамияти юқори саналади.

Турк ва ўзбек тилларида олмошлар мустақил маъноли сўзлар каби шахс, предмет, белги ёки миқдорни билдирмайди. Аммоулар ўрнида ишора қилиш йўли орқали қўлланилади(6, 262 — 263;12, 332). Бошқача қилиб айтганда, олмошлар дейктик(дейктик сўзи <лотинча deictic “кўрсатувчи”, deictis“кўрсатиш”дан келиб чиққан) вазифани(1, 227) ўтайди. Бу сўз туркуми барча тилларда мавжуд бўлиб – тил универсалиясисаналади.

Турк ва ўзбек тилшуносликларидаги асосий манбаларда олмошлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра турларга ажратилган. Таниқли турк тилшуноси М.Эргин уларни олтига ажратади. Бошқа турк тилшуносларидан Т.Бангуўғли унга эгалик олмошини ҳам қўшиб еттигага ажратса, Т.Генжан бешга ажратиб, ўзлик олмошини кишилик олмошларининг ичига киритади. Таниқли рус туркшуноси А.Кононов ҳам олмошларни олтига бўлиб тасниф қилади(6, 262-280;4, 214-228;7, 57-67;2, 356-371). Демак, турк тилида олмошларнинг бўлиниши бўйича тилшунослар орасида турли қарашлар мавжуд.

Ўзбек тилшунослигида эса олмошлар олтига ажратилади(12, 335;11, 293;8, 227 — 231). Турк тилшуносларидан фарқли равишда ўзбек тилшунослари орасида олмошларнинг таснифида яқдиллик кузатилади.

Турк ва ўзбек тилининг назарий грамматикаларида, турк ва ўзбек тили бўйича яратилган илмий асарларда ҳурматнинг олмошлар ёрдамида берилиши, унинг нутқда ифодаланиши тўғрисида фикрлар айтилган(6, 262 — 280;4, 216;2, 356 — 371;3, 230;13, 37). Бироқ туркшуносликда ушбу масала қиёсий аспектда тадқиқ этилмаган.

Турк ва ўзбек тилларида олмошларни ҳурмат категориясида қиёсий аспектда ўрганиш бир оилага мансуб икки тилнинг бу категориядаги ўзига

хос ўхшаш ва фарқли хусусиятларини ёритиш имконини беради. Ҳурмат категориясининг олмошларда акс этишини тадқиқ қилишнинг икки муҳим жиҳатини кузатиш мумкин: а) назарий ; б) амалий.

Назарий жиҳати – икки қардош тилда олмош сўз туркумининг қандай акс этишини, категориал ва функционал томонларини ўрганишдан иборат бўлади. Амалий жиҳатдан эса, бир сўз туркумининг икки тилдаги тафовутли томонларини фарқлашга хизмат қилади. Яъни, турк тилини ўзлаштиришда ўзбек тилининг таъсиридан сақланиш имкониятини яратади.

Бадиий асар, оғзаки нутқ мисолларидан тўпланган материаллар шуни кўрсатмоқдаки, турк ва ўзбек тилларида ҳурмат олмошларнинг турлари ичида асосан кишилик, ўзлик ва сўроқ олмошларида акс этади.

Кишилик олмошлари шахслар *ben, sen, o, biz, siz, onlar* ‘мен, сен, у, биз, сиз, улар’ни билдиради. Тўпланган аутентик материаллар таҳлилига кўра, турк тилида кишилик олмошлари ёрдамида ифодаланувчи ҳурмат фақат соф кишилик олмошлари *ben, sen, biz, siz* ‘мен, сен, биз, сиз’да учрайди. Кишилик-кўрсатиш олмошлари *o, onlar* ‘у, улар’да ҳурмат ифодаланмайди. Ўзбек тилида эса, кишилик олмошларининг барчасида ҳурмат ифодаланади. Бу турк ва ўзбек тилларининг ўзига хос фарқли хусусиятидир.

Ҳурматни билдирувчи кишилик олмошларининг қўлланилишида ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Олмошлар шахсларни ифодалаганда, шахслар ўз маъносидан ташқарида кўчган ҳолда ифодаланади. Бу шаклда ҳурмат ифодаланишида асосан бирлик учун қўлланиладиган олмошлар кўплик учун ишлатилади. Бу шаклга *шахсларнинг кўчиши* ёрдамида ҳурмат ифодаланиши дейиш мумкин. Тилшунос Ш.Сафаров шахс кўчишини *вазифавий кўчиши* деб номлайди(9, 210).

Ҳурмат категориясига кўра турк ва ўзбек тилида *ben* ‘мен’ кишилик олмоши *biz* ‘биз’ кўпликка ва *sen* ‘сен’ кишилик олмоши *siz* ‘сиз’ кўпликка кўчиш кузатилади. Сўзловчи тингловчидан ёки сўз юритаётган кишидан, унга нисбатан ҳурмат кўрсатиш мақсадида ўзини бир поғона пастда тутиб гапириш, камтарлик орқали ўзини кичик олиш баъзан эса, ўзини катта олиб, тепадан қараш маънолари кузатилади.

Демак, турк ва ўзбек тилларида *ben* кишилик олмоши ўрнида шахс кўчиши билан қўлланиладиган *biz* олмошининг вазифасида *ҳурмат* ва *ҳурматсизлик* оппозиция ҳолати мавжуд. Оппозицияли хусусият фонетик (оҳанг, урғу) воситалар орқали фарқланади.

II шахс, бирликни кўрсатувчи *sen* (сен) кишилик олмошининг қўлланилишида икки муҳим жиҳат кўзга ташланади: а) энг яқин, азиз кишиларига мурожаат; б) бегона кишиларга мурожаат. Яъни, *sen* олмошининг қўлланилишида экстралингвистик омилларнинг аҳамияти катта.

Турк тилида сўзловчи учун энг яқин, азиз кишиларига мурожаатда доимо *sen*олмоши ишлатилади. Туркларда ота-онасини, оиладаги катталарни, қариндош-уруғни, ўзи учун азиз билган кишиларини ҳар доим *сен*лаб гапирилади. Бу уларда ҳурматсизлик эмас, аксинча, ўзига хос ҳурматнинг белгисидир.

– *Şuraya biraz oturabilir miyiz, Feride? dedi.*

– *Sen, nasıl istersen, dedim.*

Vakadan sonra ilk defa sen diyordum(5, 93).

‘Шу ерда бироз ўтираимизми, Фариди? – деди.

– Сен ҳоҳласанг (сен маъқул кўрсанг), майли (шундай бўлсин), – дедим.

Унаштириш маросимидан кейин илк маротаба **сен** деяётган эдим’.

Бу суҳбат янги унаштирилган ёшлар орасида бормоқда. Қиз йигитни унаштириш маросимидан кейин биринчи маротаба ўзига тааллуқли киши сифатида алоҳида ҳурмат кўрсатиб, *сен*лаб гапираётир.

Юқоридаги аутентик матнда қиз, йигитга унаштириш маросимидан сўнг ўзига *қадрдон*, *боғлиқ* инсон сифатида алоҳида аҳамият билан ҳурмат кўрсатаётганини урғуламоқда. Шунинг билан бирга турк тилидаги *sen bilirsin* (ёки *siz bilirsiniz*) ‘қандай маъқул кўрсанг(из) шундай қил(инг)’ тасдиқ маъносидаги лексик бирликни саволга мос тарзда ўзгартириб жавобда *sen, nasıl istersen* сифатида *sen*олмошига алоҳида урғу бериб қўлламоқда.

Худди шундай ҳодиса Ўзбекистоннинг баъзи вилоят ва туманларида ҳам учрайди. Турли вилоят вакиллари, жумладан, Хоразмда, Андижоннинг Шаҳрихон, Яйпан туманларида эр-хотин, қариндош-уруғ орасида *сен*лаб гапириш одати борлигини айтишади. Аммо, ўзбек адабий тилида *сен* деганда ҳурмат маъноси кузатилмайди. Бу сўзда ҳурматсизлик кучли бўлганлигидан кишилар орасидаги баҳс ёки келишмовчиликда “*сенсирарама*” яъни “*ҳурматсизлик қилма*” дейилади.

Демак, йиғилган материаллар таҳлили турк тилидаги *sen*олмошида бошқа туркий тиллардан фарқли равишда ўзига хос ҳурмат мавжудлигини кўрсатади. Бу ҳурматга яқинлик ва самимийлик орқали эришилади.

Агар яқин, азиз бўлмаган бутунлай бегона кишига *sen*олмоши ишлатилса, кўполлик, менсимаслик, ҳурматсизлик кўрсатилган саналади. Таҳлилдан маълум бўлганидек, II шахс бирликни кўрсатувчи *sen* олмоши экстралингвистик (вазият, ёш, ижтимоий аҳволи) омилга кўра функциясида оппозицияли *ҳурмат* ва *ҳурматсизлик* ҳолатини келтириб чиқаради.

Турк ва ўзбек тилларида функционал жиҳатдан *sen* кишилиқ олмоши *siz* кўпликка кўчиши кўп учрайдиган ҳолатдир. Мана шу ҳолатда ҳурматнинг ифодаланиши тилшуносликда барчага яхши маълум.

- *Hanım kızım, siz bu güzelliğinizle, bu meziyetinizle pek iyi bir yere gelin olabilirdiniz...*
- *Sizi iyice bir ailenin iyice bir çocuğu için isteseler ne dersiniz?*(5,s.277)
- ‘Опоқ қизим, сиз бу хуснингиз, бу малоҳатингиз билан жуда яхши бир жойга келин бўлишингиз мумкин...–Сизни яхши бир оиланинг жуда яхши фарзанди учун сўрашса нима дейсиз?’.

Ижтимоий аҳволи юқори бўлган мартабали, олийнасаб, ёши улуғ аёл фарзанди тенги ёш қизга ҳурмат юзасидан *сизлаб* мурожаат этмоқда. Мисолимизда тасвирланаётган ҳурмат муносабатини прагматик нуқтаи назардан келиб чиқиб баҳолаш мумкин. Прагматик таҳлилга кўра нутқ акти уч босқичли ҳаракатдан иборат эканлиги маълум: *локутив, иллокутив, перлокутив*(9, 81–82). Учунчи босқич *перлокутив*, сўзловчининг тингловчи онгига, ҳис-туйғуларига ва хатти-ҳаракатига таъсир ўтказишдан иборат. Сўзловчи тингловчига *siz* олмоши орқали ҳурмат кўрсатиб ижобий жавоб кутмаяпти. Балки, ўзининг хоҳишини тингловчига сингдиришга уринмоқда

Туркларда ота-она, оиладаги катталар, қариндошлар – ўзи учун жуда азиз билган кишиларга *сизлаб* гапирилмайди. Агар сўзловчи яқин кишиларга *сизлаб* гапирса, киноя, кесатиқ маъносида тушунилади. Шу жиҳатдан турк тилида бу қўлланилиш ўринда *siz=sen* олмошлари зид маънолидир. Ўзбек тилида бу, бутунлай аксинча.

Демак, функционал жиҳатдан турк тилидаги кўплик II шахс *siz* олмошининг қўлланишида ҳам оппозицияли – *ҳурмат* ва *ҳурматсизлик* ҳолатларини кузатамиз. Ўзбек тилида эса бундай эмас.

Олмошлар хусусидаги яна бир жиҳат, турк тилидаги кишилиқ-кўрсатиш олмоши бўлган III шахс бирлик *o(у)* ва кўплик *onlar*(улар) олмошларининг ўзида ёки уларга шахс кўчиши ёрдамида ҳурмат умуман ифодаланмайди. Ўзбек тилида аксинча, III шахс бирлик *у* ва кўплик *улар* олмошларида ўзига хос ҳурмат кузатилади. III шахс бирлик олмоши *у* ҳурмат ифодалаганда кўплик *улар* олмошига кўчади. *Киши* сўзи билан бирга қўлланилган *у* олмоши кишилиқ олмоши эмас, кўрсатиш олмоши усаналиб, *у киши* тарзида ифодаланади. Ўзбек тилидаги бу шаклда ҳурмат асосан турмуш ўртоғига, ота-онасига, ёши улуғ ёки мартабаси юқори кишиларга нисбатан исми, лавозими таъкидланмасдан қўлланилади.

- *Аҳмад ака уйда(лар)ми(лар)?*

– *Улар (Укиши) уйда эмас (йўқлар).*

Турк тилида кишилик-кўрсатишни билдирувчи III шахс, бирлик ва кўплик саналувчи *o(y)vaonlar*(улар) олмошини ифодаловчи лексик бирликлар ёрдамида хурмат ифодаланмайди. Аммо III шахс, бирлик ва кўплик олмошини кўрсатувчи *kendi* ўзлик олмошининг $o(y) = kendi, kendisi$ *vaonlar*(улар) = *kendileri* грамматик формалари орқали ўзига хос хурмат билдирилади.

Турк тилида барча кишилик олмошлари ўрнида қўлланиладиган ва фақат III шахснинг бирлик ва кўплигида хурмат маъносини ифодаладиган олмош *kendi* ‘ўз’ саналади. Бу олмош турк тилшунослигида *dönüşlü zamir (adil)* деб номланса, ўзбек тилшунослигида *ўзлик олмоши* дейилади. Турк тилида *kendi=kendisi=o, kendileri=onlar* шаклида баъзан хурмат туйғуси билан назарда тутилган *y* ва *улар* олмошлар ўрнида ишлатилади: ***Kendileri evde yoklar mi?***(10, 834—835) ‘Ўзлари уйда йўқмилар?’.

Ўзбек тилида ўзлик олмошида хурмат маъноси *ўзлари* сўзида яширинган. Сўзлашувда, сўрашаётганда ёши катта кишининг кичик ёшдаги кишига мурожаатида куйидаги шаклда учрайди:

– *Қалай, ўзлари яхшимилар?* Ёки:

– *Қани, ўзларидан бўлсин!*

Ўзбек тилида *ўзлари* олмоши *улар* олмошининг синоними сифатида қўлланса-да, юқоридаги мисолимизда *сиз* олмошининг вазифасини бажармоқда. Шу сабабли, хурмат маъноси юзага чиққан. Агар мисолимиздаги ўзлик олмошларининг ўрнини *сиз* билан алмаштириб, қайта кўриб чиқсак ҳам маънода фарқ кузатилмайди. Ҳар иккисида ҳам хурмат бир шаклда, бир ўлчовда сақланади. Турк тилидаги ўзлик олмошида хурмат маъноси ўзига хос. Унда ҳам *kendi=kendisi=o, kendileri=onlar* олмошлари синоним сифатида ишлатилса-да, олмошлар ўрин алмашганда, маъно бутунлай ўзгариб кетади.

Демак, турк ва ўзбек тилидаги олмош сўз туркумида кишилик олмошларининг хурмат ифодалашда ўзига хос ўхшаш ва фарқли хусусиятлари мавжуд. Турк тилида соф кишилик олмошлари ёрдамида хурмат барча шахсларда: *ben, sen, biz, siz* ‘мен, сен, биз, сиз’ да учрайди. Аммо, кишилик-кўрсатиш олмошлари: *o, onlar* ‘у, улар’ да хурмат ифодаланмайди. Бу турк тилининг ўзига хос хусусиятларидандир. Ўзбек тилида эса соф кишилик ва кишилик-кўрсатиш олмошларининг барчасида хурмат ифодаланиши кузатилади.

Юқорида қайд этилган олмошларнинг, *ben=biz* олмошидан ташқари, барчасида сўзловчи сўз юритаётган кишисини ўзидан юқори кўтариб хурмат билдиради. Кўплик ва бирлик биринчи шахс *ben=biz* олмошларида эса

хурмат сўзловчининг тингловчига нисбатан камтарлик билан ўзини бир поғона *пастда тутиши* ёки *камтарлик кўрсатиши* орқали юзага чиқади. Бу миллат вакилларининг онгидаги “фрейм структура” да мавжуд бўлган миллий маданиятга хос қобиқ билан боғлиқ.

Турк тилида уч*sen, siz* ва *biz* олмошлари кўлланилиш ўрнига кўра маънода оппозицияли – *ҳурмат* ва *ҳурматсизлик* хусусиятига эга. Ўзбек тилида эса бу ҳодиса фақат *биз* олмошида юзага келади.

II шахс, бирлик ва кўплик *sen, siz* олмошларининг оппозицияли *ҳурмат* ва *ҳурматсизлик* хусусияти экстралингвистик омилларда яққол кўзга ташланади. I шахс, кўплик *biz* олмошида эса, фонетик воситалар орқали оппозицияли *ҳурмат* ва *ҳурматсизлик* хусусияти фарқланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. – 606 с.
2. Banguoğlu Tahsin. Türkçenin Grameri. Türk Tarih Kurumu Basım Evi. Ankara. 2. basılış, 1986. — 628 s.
3. Veysel K. Söz-Eylem Kuramı Açısından Türkçe’de ‘Sen-Siz’ Söylemi Üzerine Bir Alan Çalışması. Doktora Tezi. İstanbul, 1993. — 230 s.
4. Gencan T.N. Dilbilgisi. Fen Fakültesi (Döner Sermaye) Basımevi. İstanbul, 1971. — 502 s.
5. Güntekin R.N. Çalıkuşu. İnkılab Kitabevi, İstanbul, 1992. — 408 s.
6. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Bayrak Basım/Yayımlar/Tanıtım. İstanbul, 2008. — 407 s.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. – Л., 1934. – 267 с.
8. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили 1. – Тошкент: “Мумтоз сўз” нашриёти, 2010. — 292 б.
9. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – 317 б.
10. Türkçe sözlük 2, K-Z. – Ankara, 1988. — 1679 б.
11. Шоабдурахманов Ш. ва б.к. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 448 б.
12. Ўзбек тили грамматикаси 1, — Тошкент Фан нашрети, 1975. – 607 б.
13. Ҳожиёва Х. Кишилиқ олмошлари ва ҳурмат маъноси. //Ўзбек тили ва адабиёти — № 4, 2000 – Б. 37 — 38.